

3. Literatura łemkowska - zagadnienia metodologiczno-badawcze

Literatura należy do najslabiej zbadanych dziedzin kultury łemkowskiej. Wszelkie dotychczasowe prace poświęcone tej grupie etniczno-etnograficznej zagadnienie piśmiennictwa raczej pomijały. Szczególnie w porównaniu z dużą ilością opracowań i antologii literatury Rusinów zamieszkujących południowe stoki Karpat¹ widoczne są znaczne braki badawcze w tej dziedzinie odnośnie do obszaru północnego.² Do tej pory podstawowymi pracami, z których można zaczerpnąć pewne informacje dotyczące twórczości literackiej Łemków, są opracowania Iwana Franki³, Antona Petruszewycza⁴, Juliana Jaworskiego⁵, Teofila Kuryły⁶, Wasyla Wawrika⁷. Są to głównie prace przedwojenne, niektóre jeszcze dziewiętnastowieczne, wiele w nich błędów i nieściśłości zarówno terminologicznych, jak i metodologicznych. Niewiele w tym zakresie zmieniło zamieszczenie w monografii *Лемківщина - земля, люди, історія, культура* rozdziału poświęconego literaturze łemkowszczyzny północnej.⁸ Jego autor, Mychajło Dzwinka, zgromadził wprawdzie oraz uporządkował pewne fakty dotyczące literatury najstarszej, ale z zakresu literatury XIX –wiecznej ukazał tylko pewne jej fragmenty, podobnie w przypadku literatury okresu międzywojennego, a już całkowitą ignorancję wykazał w zakresie literatury współczesnej⁹.

W Polsce dopiero początek lat osiemdziesiątych, wraz ze wzmożoną aktywnością społeczno-polityczną samych Łemków, przyniósł pewne zainteresowanie ich twórczością literacką, koncentrowało się ono jednakże na najnowszym tylko okresie.

¹ Prace badawcze nad literaturą Rusinów Karpackich prowadzone są głównie w Katedrze Literatury Ukraińskiej Uniwersytetu w Użhorodzie, w Instytucie Literatury Akademii Nauk Ukrainy, a zwłaszcza na wydziale filozoficznym Uniwersytetu im. P. J. Szafarika w Preszowie, gdzie istnieje Katedra Języka i Literatury Ukraińskiej a także Ukraińskie Centrum Badawcze (Kabinet Ukrainistyki). W 1998 r. powołano tu oddział rusynistyki przy nowo powstałej katedrze studiów narodowościowych. Wśród badaczy wymienić trzeba nazwiska takich historyków i krytyków literatury, jak: O. Myszanycz, O. Rudłowczak, W. Myktaś, J. Bałaha, J. Sirka, L. Babotowa, O. Ziłyński, A. Pliszkowa a także E. Rusinko z Uniwersytetu w Maryland (USA).

² Wyjątek stanowi tu twórczość B.I. Antonycza.

³ І. Ф р а н к о, *Нариси з історії української літератури в Галичині*, [w:] і д е м., *Твори*, t.16, Київ 1955; і д е м., *Карпаторуська література XVII-XVIII віків*, [w:] *Ibidem*.

⁴ А. П е т р у ш е в и ч ь, *Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 г.*, t. I, Львовъ 1891.

⁵ Ю. Я в о р с к і й, *Новыя даннiя для исторiи старинной малорусской писни и вириш*, Львов 1921.

⁶ Т. К у р и л л о, *Сводка писателѣй Лемковщини*, Львов 1934; і д е м., *Короткый перегляд писателѣй и журналистов на Лемковщині*, Львов 1937.

⁷ В. Р. В а в р и к, *Краткий очерк Галицко-русской письменности*, Лювен 1973; і д е м., *Крестьяне-поэты*, Лювен 1973.

⁸ М. Д з в і н к а, *op. cit.*, s. 379-415.

⁹ Autor m. in. pomija całkowitym milczeniem twórczość takich poetów jak Paweł Stefanowski, Petro Murianka (wymieniając na marginesie jedynie jego nazwisko), Władysław Graban, Stefania Trochanowska, Helena Duć, która w zdecydowany sposób określa kształt współczesnej poezji łemkowskiej.

Powstało wówczas kilka prac magisterskich na ten temat¹⁰. W ostatnim czasie pojawiło się drukiem kilka artykułów poświęconych interesującej nas problematyce – (w "Rocznikach Humanistycznych" KUL¹¹, w łemkowskim czasopiśmie "Загорода"¹², w tomie piątym Prac Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU¹³) oraz parę krótkich szkiców biograficznych o znanych postaciach literatury łemkowskiej na łamach łemkowskich czasopism "Голос Ватры", "Бесіда", "Лемківскій Календар" oraz anglojęzycznego "Carpatho - Rusyn American"¹⁴. Ukazało się również krótkie studium Zbigniewa Siatkowskiego pt. *Laska losu. Szkic o wierszu Petra Murianki „He imu - жаль”* (Jaworzno 1996).

Wspomnieć tu także należy o pracach poświęconych twórczości Bohdana Ihora Antonicza, a szczególnie o artykule Bazylego Nazaruka *W kręgu nowych poszukiwań*¹⁵ omawiającym ostatni tom poezji Antonicza "Rotacje"; o wstępie, jakim Florian Nieuważny opatrzył zbiorek wierszy poety *Księga lwa* w tłumaczeniu na język polski, wydany w 1981 r. w Warszawie; o szkicu Nieuważnego *W stronę imażynizmu i poetyckiego panteizmu. Bohdan Ihor Antonicz*¹⁶ w jego książce *O poezji ukraińskiej - od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko* oraz pracy magisterskiej Lidii Stefanowskiej *Symbolika księżycy w poezji Bohdana Ihora Antonicza* obronionej na warszawskiej ukrainistyce w 1993 r., a także o jej pracy doktorskiej: *Between Vision and Construction: the Poetics of Bohdan Ihor Antonicz* obronionej na Uniwersytecie im Harwarda w 1999 r.

¹⁰ H. D u ć-F a j f e r, *Życie literackie Łemków w Polsce po II wojnie światowej*, Kraków 1986, Instytut Filologii Rosyjskiej (promotor: Prof. dr hab. R. Łuźny); B. D r ó ż d ź, *Życie literackie Łemków w Polsce - dziś (na przykładzie środowiska „Sądeckiej Oficyny Wydawniczej”)*, Lublin 1989, Instytut Filologii Polskiej (promotor: Prof. dr hab. R. Łuźny); J. R e p e ł a (tytuł poświęcony najnowszej literaturze łemkowskiej nie jest mi dokładnie znany), Wrocław 1992, Instytut Filologii Polskiej (promotor Prof. dr hab. J. Kolbuszewski).

¹¹ H. D u ć-F a j f e r, „Sacrum we współczesnej poezji łemkowskiej”, „Roczniki Humanistyczne” KUL, R: 1993, t. XLI, z.7, s. 235-268; e a d e m, *Główne nurty współczesnej poezji łemkowskiej*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, t. XLII, z. 7: 1994, s. 185-200.

¹² Z. S i a t k o w s k i, *Współczesna poezja Łemków - formowanie się pokolenia literackiego*, „Загорода”, R: 1994, nr 2/3, s. 48-54. Esej ten wygłoszony był pierwotnie jako referat na posiedzeniu tematycznym „Współczesna poezja ukraińska” podczas Drugiego Międzynarodowego Kongresu Ukrainistów we Lwowie 27 sierpnia 1993 r.; i d e m, *O wierszach Łemków - w Akademii Nauk*, „Загорода”, R: 1995, nr 3, s. 15-18; i d e m, *Literatura łemkowska a geografia Łemków*, „Загорода”, R: 1996, nr 4, s. 14-19.

¹³ H. D u ć-F a j f e r, *Literatura łemkowska – zagadnienia badawcze* [w:] *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce* „Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej PAU”, t. V, Kraków 1997, s. 87-98; Z. S i a t k o w s k i, *Antonicz i klasyfikatory* [w:] *Ibidem*, s. 99-111.

¹⁴ Przykładowo: H. D u ć-F a j f e r, *Bohdan Ihor Antonicz (1909-1937)*, „Carpatho-Rusyn American”, R: 1987, nr 1, s. 3; e a d e m, *Volodymyr Chyljak (1843-1893)*, *Ibidem*, nr 3, s. 3; e a d e m, *Ivan Rusenko (1890-1960)*, *Ibidem*, nr 4, s. 3; e a d e m, *Дмитрій Вислоцкій*, „Голос Ватры”, R: 1988, nr 5, s. 2-4; e a d e m, *Володислав Грабан - творчий силует*, „Зустрічі”, R: 1989, nr 19, s. 159-162; e a d e m, *Алексій Тороньскій*, „Лемківскій Календар” R: 1998, s.62-66.

¹⁵ B. N a z a r u k, *W kręgu nowych poszukiwań*, „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej”, t. 14: 1987, s. 149-164.

¹⁶ F. N i e u w a ż n y, *W stronę imażynizmu i poetyckiego panteizmu. Bohdan Ihor Antonicz*, [w:] *O poezji ukraińskiej - od Iwana Kotlarewskiego do Liny Kostenko*, Białystok 1993, s. 166-174.

Ten niewielki dorobek naukowy dotyczący tylko pewnych zagadnień z zakresu literatury nowszej, pozostawia prawie nie zbadany obszar literatury starszej, a zwłaszcza literatury XIX-wiecznej i literatury okresu międzywojennego.

Dla współczesnego badacza dosyć poważny problem stanowi dostępność tekstów literackich mających być przedmiotem analizy. Niejednokrotnie odnotowane w bibliografiach, zaginęły wskutek tragicznych losów Łemkowszczyzny po II wojnie światowej, kiedy to uległo zniszczeniu wiele bibliotek prywatnych i parafialnych. Znaczna ilość tekstów została opublikowana w XIX-wiecznych czasopismach, w wydawnictwach Instytutu Staupigijjskiego we Lwowie, Akademickiego Krużka oraz w serii Biblioteki Towarzystwa im. Mychajła Kaczkowskiego (w najszerszym zakresie dostępne one są obecnie w bibliotekach lwowskich¹⁷). Wiele tekstów, szczególnie z okresu międzywojennego, odnaleźć można w karpatorusskich kalendarzach wydawanych przez Łemko-Sojuz w USA oraz w książkowej publikacji tejże organizacji, *Наша книжка*¹⁸. Pewne teksty literackie zamieszczone są również w kalendarzach łemkowskich wydawanych przez Organizację Obrony Łemkowszczyzny w Kanadzie w latach 1965-1972. Wreszcie teksty powojenne, przede wszystkim twórców, którzy nie posiadają książkowych wydań swoich utworów, najliczniej dostępne są na "Łemkowskiej stronicze" "Нашего Слова". Pozostają jeszcze rękopisy tekstów znajdujące się w prywatnym posiadaniu kolekcjonerów bądź rodzin autorów i wszelkie czasopisma, kalendarze, almanachy wydawane przez różne organizacje łemkowskie w Polsce, na Ukrainie, w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, oraz kilka antologii literatury ukraińskiej czy karpakorusińskiej uwzględniających również twórczość Łemków¹⁹.

Stojąc przed koniecznością dosyć trudnych poszukiwań tekstowych badacz musi postawić przed sobą pierwsze i zasadnicze pytanie: czego szuka, tzn. co to jest literatura łemkowska? Jest to pytanie o definicję i zakres badanego przedmiotu, które wymaga podjęcia pewnej arbitralnej, metodologicznie uzasadnionej decyzji. Jest to problem o tyle skomplikowany, że wiąże się z wydzieleniem pewnego obszaru, który niejednokrotnie pokrywać się będzie z przestrzenią literacką uznaną przez innych za swoją. W tym przypadku uznanie twórczości danego autora za przynależną do literatury łemkowskiej nie jest

¹⁷ Szczególnie wiele cennych materiałów z zakresu literatury łemkowskiej znajduje się w Bibliotece Naukowej im. W. Stefanyka, a zwłaszcza w jej dziale książki rzadkiej.

¹⁸ Ред. В. Г у н я н к а, *Наша книжка*, Нью Йорк 1945.

¹⁹ Obszernie na przykład zaprezentowana została poezja łemkowska od tekstów najdawniejszych do współczesnych w antologii *Русински/Руски Писні*, Вибрала Н. Д у д а ш, Нови Сад 1997, s. 111-159. Autorem wstępu i wyboru w części łemkowskiej antologii jest Petro Trochanowski. Druga część tej antologii, znajdująca się obecnie w przygotowaniu, obejmować będzie utwory prozatorskie.

jednoznaczne z negacją jej przynależności do literatur innych²⁰. Zakładać oczywiście należy, że ten kto podjął problem badawczy ma w swej świadomości obecność literatury łemkowskiej jako wartości pozytywnej, a więc przyjmuje, że skoro istnieje odrębna mowa, jaką posługują się Łemkowie, to z całą pewnością rozwijała się w niej ustna twórczość ludowa, która z czasem była zapisywana, dając tym samym początki literaturze łemkowskiej, formującej się na kształt literatury kaszubskiej, frygijskiej, katalońskiej, walijskiej czy wielu innych regionalnych literatur etnicznych. W założeniu tym tkwi już częściowa odpowiedź na postawione pytanie. Przede wszystkim do literatury łemkowskiej zaliczać będziemy wszystkie utwory literackie zapisane w języku Łemków. Najstarsze teksty zapisane językiem ludu z Łemkowszczyzny pochodzą z XVI w. Były to głównie zabytki literatury cerkiewnej przełożone na język ruski miejscowej redakcji, szczególnie tzw. „uczytelnyje jewanhelija” zawierające wiele tekstów apokryficznych, być może zaczerpniętych z twórczości ustnej²¹. Żyjący w 1. połowie XVIII w. ks. Ioann Przysłopskij z Kamiannej przełożył w 1732 r. na język ludowy obszerne fragmenty *Wielkiego Zwierciadła*,²² co było próbą udostępnienia łemkowskiemu ludowi pożytecznych tekstów literatury światowej, zapisał zbiór pieśni ludowych o tematyce religijnej, stworzył oryginalny *Psalterz objaśniany*, w którym do każdego psalmu cerkiewnosłowiańskiego dodał objaśnienia po łemkowsku²³. Jego rówieśnik, ks. Stefan Krynyckij jest autorem wierszy duchownych pisanych w języku ludowym. Po łemkowsku pisali swe sztuki dla ludu dramatopisarze dziewiętnastowieczni. Krótkie wiersze, motta i aforyzmy pisał po łemkowsku Mykołaj Małyniak. Sporym krokiem naprzód w dziele wykształcenia się literackiego języka łemkowskiego było pojawienie się w 1911 r. czasopisma w całości redagowanego po łemkowsku. Ważne znaczenie dla dalszego rozwoju tego języka miało podjęcie badań nad nim²⁴. Ich prekursorem był Matwij Astriab z Wysowej. W pisanym po łemkowsku artykule *Колька слѳвъ о лемковскѳй бещѳдѳ* stara się on udowodnić istnienie języka łemkowskiego jako jednostki odrębnej zarówno od języka

²⁰ Porównaj ustalenia Z. Siatkowskiego w jego artykule *Antonycz i klasyfikatorzy...*

²¹ Patrz: M. Д з в і н к а, *op. cit.*, s. 379-388.

²² *Wielkie Zwierciadło Przykładów (Speculum exemplorum)* był to bardzo popularny w średniowieczu łaciński zbiór przykładów kaznodziejskich, opowieści budujących, często pochodzenia ludowego, powtórnie opracowany i poszerzony w 1603 r. w Niemczech, opublikowany jako *Magnum speculum exemplorum*. Wersja ta została przełożona na język polski w 1612 r. Dzieło cieszyło się ogromną popularnością nie tylko w Polsce, ale również na Rusi, gdzie zostało spopularyzowane za pośrednictwem wersji polskiej i wywarło znaczny wpływ na ustną twórczość ludową. *Słownik folkloru polskiego*, red. J. K r z y ż a n o w s k i, Warszawa 1965, s. 434.

²³ *Ibidem*, s. 383-385; I. О г і є н к о, *Псалтир половини XVIII ст. в лемківським перекладі*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, t. 99: 1911, s. 197-240.

²⁴ M. Ł e s i ó w, *Trzy okresy badań nad ukraińską mową łemkowską [w:] Łemkowie i łemkoznawstwo...*, s. 65-75.

rosyjskiego, jak i ukraińskiego²⁵. Pewne informacje dotyczące łemkowskiego obszaru językowego zawarte są w niektórych dziewiętnastowiecznych gramatykach ruskich²⁶. Szersze badania nad dialektem Łemków podjął pod koniec XIX w. Iwan Werchratskij²⁷. Kontynuował je jeszcze przed pierwszą wojną światową Iwan Ziłyński, publikując je jednak dopiero w okresie międzywojennym.

Właściwym twórcą języka pisanego Łemków był Iwan Rusenko (1890-1960). Wychodząc z założenia, iż :

Нам бесіда наша мила,
Хоц и кус неграматична
Родна мати нас навчила -
Отжеж своя, не пожична²⁸

stworzył on szereg utworów zaliczanych obecnie do klasyki literatury łemkowskiej, które ukazywały możliwości ekspresyjne dialektu łemkowskiego użytego przez poetę jako tworzywo literackie. Nie mniejszą rolę w kształtowaniu języka literackiego odegrał jego rówieśnik, znany redaktor łemkowskich czasopism, Dymitr Wysłockij (Wanio Hunianka). Wreszcie cała plejada autorów współczesnych świadomie podejmuje trud pisania po łemkowsku, co tak objaśnia czołowy poeta współczesnej Łemkowszczyzny, Petro Murianka:

"Piszę po łemkowsku. Wprawdzie los (jeśli przypisać mu tę rolę, a nie sobie) tak zrzędził, że nauczyłem się rosyjskiego i ukraińskiego i w tych właśnie językach stworzyłem pierwsze rzeczy, które umownie nazwać można wierszami. Wcześniej jednak zrozumiałem, że wszystkie te uczone i wielkie języki za małe są, by poprzez nie oddać, wypowiedzieć łemkowski ból, tęsknotę i wszystko inne. (...) Piszę po łemkowsku, bo w każdym innym języku łemkowskie symbole, synonimy i cała obrazowość stają się drewniane. Piszę po łemkowsku, bo w moim odczuciu tylko po łemkowsku sokół naprawdę cierpi z godnością, jodła szumi tęsknotą, a pieśń Szuhaja jest niepowtarzalna. Piszę po łemkowsku, bo brzmi on dla mnie najpiękniej. I dlatego jeszcze, a może przede wszystkim, piszę po łemkowsku, że jest to język mojej matki i mojego ojca. Bo jest to język mój i moich dzieci"²⁹.

Pod piórem twórców język pisany ulega w coraz większym stopniu standaryzacji, nabiera literackości, a wszystkie utwory łemkowskojęzyczne oprócz swej funkcji estetycznej pełnią dodatkowo ważną funkcję utrwalania i rozwoju oryginalnych form dialektu łemkowskiego.

²⁵ М. А с т р я б ъ, *Кілька слів о лемковскій бесіді*, „Учитель” R: 1871, nr 43-52, Львовъ 1871.

²⁶ Е. О н о н о в с к и, *Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache*, Lemberg 1880.

²⁷ I. W e r c h r a t s k i j, *Über die Mundart der galizischen Lemken. Ein Beitrag zur slavischen Dialektologie*, „Archiv für Slavische Philologie” t. 14: 1892, s. 587-612, t. 15: 1893, s. 46-73, t. 16: 1894, s. 1-41; i d e m, *Die ruthenischen Mundarten der Osterreich-Ungarischen Monarchie im Wort und Bild*, Wien 1898; I. В е р х р а т с к и й, *Говор замішанців*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, t. III: 1894, s. 153-210; i d e m, *Про говор галицьких лемків*, Львів 1902.

²⁸ I. Р у с е н к о, *Рок 1945*, „Карпаторусскій Календарь Лемко-Союза на год 1958, Юнкерс, Н.Й. 1957, s. 60.

²⁹ Р. Т р о с х а н о в с к и, *Слово Лемка о собі і своім народzie*, „Regiony”, R. 48: 1987, nr 2-4, s. 5-16, tu: s. 13-14.

Oprócz utworów pisanych w dialekcie ojczystym do literatury łemkowskiej zaliczyć należy również teksty pisane przez twórców łemkowskich w różnych innych językach, podobnie jak do literatury polskiej zaliczamy wiersze poetów polskich pisane po łacinie, czy do literatury ukraińskiej rosyjskojęzyczną prozę Tarasa Szewczenki. Granice bowiem literatur etnicznych i narodowych, zwłaszcza w okresie przed uformowaniem się języka literackiego danej społeczności wyznacza nie tylko twórczość w jej języku czy dialekcie ojczystym. O ich przebiegu decyduje uznanie przez tę społeczność twórczości danego autora za swą własną³⁰. W przypadku więc mówienia o twórcach łemkowskich uważać za takich należy pisarzy wywodzących się z Łemkowszczyzny, związanych z tym regionem i w łemkowskiej świadomości społecznej uznanych za „swoich”.

W XVIII w. na szerszą skalę pojawia się w piśmiennictwie łemkowskim łacina, którą używa jeszcze w XIX w. w swej poezji ks. Teodor Kuryło z Wysowej a także liczni autorzy rozpraw i traktatów religijnych. Zjawisko to związane jest z faktem, iż twórcami dawnego piśmiennictwa łemkowskiego były prawie wyłącznie osoby duchowne. Model kształcenia księży grekokatolickich decydował o ich znajomości łaciny w szerszym zakresie niż języka cerkiewno-słowiańskiego. Po łacinie czytali literaturę fachową, prowadzili księgi parafialne, korespondencję urzędową. Łacina stanowiła więc dla nich język piśmienny, literacki, stosowany też w szerszej, pozaurzędowej działalności piśmienniczej.

Znamy też niemieckojęzyczną twórczość łemkowskich autorów, np. eseje Modesta Humeckiego, opisy podróży Władymira Szczawyńskiego, rozprawy naukowe Juliana Pełesza. Język niemiecki był głównym językiem wykładowym w szkolnictwie galicyjskim aż do roku 1867. Inteligencja galicyjska posługiwała się nim biegle. W dodatku wszyscy wymienieni autorzy kończyli studia w Wiedniu i długo przebywali w środowisku niemieckojęzycznym, Szczawyńskij i Pełesz mieszkając w Wiedniu, Humeckij z racji piastowanych stanowisk urzędniczych. Zrozumiałe jest więc używanie przez nich języka niemieckiego także w formie pisemnej.

Pewna część dorobku literackiego Łemków powstała w języku polskim, chociażby tom wierszy, dramaty i eseje wspomnianego już Modesta Humeckiego, (a współcześnie wiersze Stefanii Trochanowskiej, Władysława Grabana czy cała proza Jana Chowańca).

Ale przede wszystkim jako język literacki używane były przez twórców łemkowskich prawie wszystkie języki ruskie. W XIX w. większość pisarzy łemkowskich posługiwała się w swej twórczości specyficznym językiem rusko-galicyjskim powstałym na bazie języka cerkiewno-słowiańskiego ze znacznym udziałem języka rosyjskiego i

³⁰ Por: Z S i a t k o w s k i, *Atonycz i klasyfikatory...*, s 105.

pewnymi wpływami lokalnych dialektów, tzw. "jazyczijem".³¹ W języku tym stworzył zdecydowaną większość swych dzieł najwybitniejszy łemkowski prozaik Władimir Chylak, posługiwali się nim Kławdija Aleksowycz, Mykołaj Małyniak, twórcy z kręgu "Ruskiego Siona", bracia Polańscy, Tyt Myszkowski i wielu innych.

Występują w literaturze łemkowskiej utwory rosyjskojęzyczne. Do takich należy częściowo dorobek literacki Amwrosija Polańskiego. Po rosyjsku pisał wiersze w okresie I wojny światowej Mychail Nesterak. Znajomość tego języka zdobył ponoć drogą samokształceniową, zafascynowany literaturą i kulturą rosyjską w okresie nauki gimnazjalnej. Później w międzywojniu używał rosyjskiego Symeon Pyrz.

Wreszcie znaczna część literatury łemkowskiej powstała w literackim języku ukraińskim. Bodajże pierwszym Łemkiem publikującym swe utwory w prasie „narodowców” był Wasylj Czerneckij, aktywny na gruncie pisarskim od lat dziewięćdziesiątych XIX w. Najgłośniej rozstawił imię Łemkowszczyzny w swych ukraińskojęzycznych wierszach Bohdan Ihor Antonycz. W okresie międzywojennym aktywni byli pisarze z kręgu "Naszego Łemka" we Lwowie, a współcześnie w języku ukraińskim rozwija się głównie twórczość wśród przesiedleńców na Ukrainie. Uwagi godna jest tu proza Dmytrija Bedzyka.

Tak więc, udział innych niż dialekt ojczysty języków w powstaniu literatury łemkowskiej jest znaczny. W przypadku tych innojęzycznych utworów stawiane jest często pytanie o zasadność zaliczenia ich do literatury łemkowskiej. Szczególnie dotyczy to twórczości Ihora Bohdana Antonycza. O pozytywnej odpowiedzi na to pytanie decyduje najczęściej bezpośrednie lub pośrednie wyrażenie przez danego autora swojej "łemkowskości". Może to być jawna deklaracja przynależności do tej grupy etnicznej lub pośrednia (używanie pseudonimu np. "Лемко", "Лемко-Семко", "Лемко з-під Магуры", "Сын Лемка", itp.). Ale nawet w przypadku braku takiej deklaracji może to być także wprowadzanie określonej tematyki, realiów łemkowskich, występowanie swoistych archetypów czy topiki w twórczości autora pochodzenia łemkowskiego. Bez wątpienia więc do literatury łemkowskiej możemy zaliczyć poezję Antonycza, którą Florian Nieuważny charakteryzuje jako:

"...wykwit szczerzej, spontanicznej liryki czerpiącej siłę, barwność, wyrazistość z nawrotu do dzieciństwa, z malowniczego pejzażu łemkowskiego, mitologii Łemków, z ich obyczajowości"³².

³¹ Język ten, stworzony wg zasady etymologicznej, był propozycją języka literackiego Rusinów galicyjskich i węgierskich, rozwiniętą i długo utrzymywaną wśród starorusinów. Opozycję dla niego stanowił język literacki powstały wg zasady fonetycznej na bazie żywego języka ludowego, popularyzowany przez narodowców.

³² B. I. A n t o n y c z, *Księga Lwa*, Wybrał i wstępem opatrzył F. N i e u w a ż n y, Warszawa 1981, s. 8

Analogicznie, do literatury łemkowskiej może zostać zaliczona twórczość każdego prawie pisarza wywodzącego się ze środowiska łemkowskiego.

Na pytanie więc o definicję literatury łemkowskiej odpowiedź może zostać sformułowana następująco: Termin "literatura łemkowska" obejmuje głównie łemkowskojęzyczne utwory literackie, ale także literaturę napisaną w innych językach przez twórców łemkowskich. I w takim właśnie rozumieniu będzie termin ten używany przez nas w niniejszej rozprawie.

Tak sformułowana definicja stawia znowu badacza przed koniecznością dalszych precyzacji. Chodzi głównie o wyznaczenie zakresu przestrzennego dla terminu "łemkowski", a tym samym o określenie obszaru literatury łemkowskiej w takim rozumieniu, jakie wprowadza dla przestrzennych granic kultury S. Czarnowski:

"Aczkolwiek nie przebiegają one jednakowo w wypadku wszystkich poszczególnych dziedzin kultury, można jednak zawsze określić na mapie obszar rzeczywistej wspólnoty - obszar żywej wymiany i jednakowo usystematyzowanych wartości".³³

Czy określone przez etnografów i językoznawców całościowe granice Łemkowszczyzny wyznaczają również przestrzeń jej literatury, czy też terytorium to powinno zostać ograniczone do obszaru Łemkowszczyzny północnej, jako że utwory literackie z Łemkowszczyzny południowej tradycyjnie zaliczane są do literatury Rusi Podkarpackiej?

Wydaje się, że w zależności od założenia badawczego obydwie te wersje mogą być brane pod uwagę. Podobnie jak w przypadku badania innych aspektów kultury łemkowskiej, chcąc ukazać całościowy obraz literatury etnicznej, należałoby objąć badaniami cały obszar jej funkcjonowania. Byłoby to wskazane szczególnie w przypadku literatury starszej, kiedy kontakty i wymiana kulturowa między obszarem po północnej i południowej stronie Karpat były bardzo rozwinięte. Ale nie jest błędem metodologicznym rozpatrywanie procesu literackiego osobno na Łemkowszczyźnie północnej, dla której zasadniczo przyjęło się określenie Łemkowszczyzna, a dla jej ludności nazwa Łemkowie. Daje to, dzięki zawężeniu pojęcia, możliwość głębszej penetracji w obszary literackie dotychczas słabo zbadane i pozwala uniknąć konieczności przeprowadzania odrębnej charakterystyki społeczno-politycznych i kulturowych uwarunkowań rozwoju literatury dla regionu północnego i południowego. Należy bowiem pamiętać, że obie części etnicznego terytorium łemkowskiego rozwijały się odrębnie w relacjach z dwoma odmiennymi kręgami

³³ S. Czarnowski, *Kultura*, [w:] i d e m., *Dzieła*, t. I., Warszawa 1956, s. 11-168. Cytuję za: A. Borowski, *O przestrzeni literatury*, „Teksty”, R: 1978, nr 6/42, s. 13-45, tu: s. 28.

kulturowymi: polskim i węgierskim. Stąd zupełnie zasadne a nawet wskazane jest osobne ich badanie.

Ale nawet jeśli określenie "literatura łemkowska" zostanie ograniczone w danych badaniach do regionu północnego, to pozostaje jeszcze do uwzględnienia lub nieuwzględnienia cały obszar literatury emigracyjnej i, w przypadku literatury współczesnej, twórczość łemkowskich przesiedleńców na Ukrainie. Badacz musi sam dokonać wyboru, czy wprowadza te obszary jako integralne z całością łemkowskiej przestrzeni literackiej, czy też traktuje je jako jednostki w pewnym sensie niezależne.

W niniejszej rozprawie rozpatrywane będzie życie literackie Łemków jedynie po północnej stronie Karpat. Brana więc będzie pod uwagę tylko twórczość autorów bezpośrednio powiązanych swym pochodzeniem z obszarem Łemkowszczyzny galicyjskiej. Wyłączona zostanie zasadniczo z analiz kwestia literatury emigracyjnej, stanowiącej płaszczyznę spotkania twórców wywodzących się z terytorium galicyjskiego i węgierskiego.

Odrębnym problemem pozostaje sprawa wykraczania przestrzeni ideowej Łemkowszczyzny poza jej granice wyznaczone zasięgiem dialektu oraz kultury materialnej. Niejednokrotnie spotykamy w źródłach zjawisko poczucia przynależności do grupy łemkowskiej wśród ludności ruskiej zamieszkującej lub pochodzącej ze wsi położonych daleko na wschód bądź północny-wschód od granic etnograficznych Łemkowszczyzny. Zjawisko to było rezultatem też etnografii XIX-wiecznej, kiedy to wielu badaczy wyznaczało wschodni zasięg Łemkowszczyzny aż na rzece San. W ten sposób utrwalilo się przeświadczenie o przynależności do literatury łemkowskiej chociażby Antoniego Mencyńskiego ze wsi Pelnia, Hryhoryja Hanulaka ze wsi Syniawa, Iwana Fyłypczaka ze wsi Łysznia. Autorzy ci, pochodzący z terytorium pogranicznego, bez wątplenia wpisują się w karty literatury łemkowskiej swą świadomością związku z kulturą Łemków. Hanulak ma na swym koncie opowiadanie napisane dialektem *Я ся не бою*. Fyłypczak jest autorem opowiadania *За Сян - історичне оповідання для молоді з кінця X. і початку XI. віку на тлі землі і народу лемківського. В двох частях*. Mówiąc o przestrzeni literatury bowiem, nie możemy utożsamiać jej ściśle z terytorium etnograficznym.

W naszych rozważaniach granice łemkowskiej przestrzeni literackiej będą rozciągać się nieco poza rzeczywisty obszar etnograficzny obejmując tereny deklarowanego przez autorów duchowego związku z Łemkowszczyzną.

Złożoność problemu granic przestrzennych literatury łemkowskiej uwidacznia się najpełniej na przykładzie twórczości braci Polańskich: Henryka, Amwrosija, Olimpija, i

Petra. Pochodzili oni ze starołemkowskiego książęcego rodu Polańskich, a po linii matki z takiegoż rodu Wenhrynowyczów. Ich ojciec, Afanasij Polańkij w latach 1844-1856 był parochem w Smolniku leżącym na pograniczu łemkowsko-bojkowskim, a później przez wiele lat w Jabłonce Niżnej (pow. turczański) Henryk i Amwrosij urodzili się w Smolniku, Olimpij i Petro, w Jabłonce. Spośród dwanaścioro rodzeństwa, wychowanego w duchu tradycyjnego ruskiego patriotyzmu, czterej wymienieni bracia byli najbardziej aktywni na polu działalności patriotycznej, oświatowej, a zwłaszcza literackiej. Dotychczasowe opracowania poświęcone piśmiennictwu łemkowskiemu włączają w zakres tego piśmiennictwa dorobek literacki dwóch braci-Petra i Olimpija³⁴, pozostałych stawiając poza obrębem swych zainteresowań. Nie wydaje się, by takie wybiórcze potraktowanie twórczości Polańskich podyktowane zostało świadomą decyzją metodologiczną. To raczej pewna przypadkowość w dostępności tekstów i informacji zadziałały na rzecz przyswojenia literaturze łemkowskiej dorobku literackiego tylko dwóch spośród czterech braci. Sprawa komplikuje się jeszcze bardziej w momencie uwzględnienia deklarowanego bądź ujawniającego się pośrednio związku autorów i ich twórczości z interesującą nas przestrzenią kulturowo-literacką. Ślady takiego związku (bohater Łemko, korespondencje z Łemkowszczyzny, w których ujawnia się zainteresowanie dolą łemkowskiego chłopca) można odczytać w twórczości Olimpija i Henryka Polańskich. U Petra natomiast istnieje bezpośrednio i dobitnie deklarowany związek z przestrzenią karpacką i „narodem karpackim” nie określonym bliżej w kategoriach etniczno-etnograficznych. Jeszcze inaczej jest u Amwrosija, który deklaruje swój najmocniejszy związek z Bojkowszczyzną, choć śladów obecności łemkowskiej przestrzeni kulturowej, chociażby tylko dialektycznej w postaci charakterystycznego *lem*, można doszukać i w jego świecie twórczym. Trzymając się naszych założeń określających zasięg przestrzenny interesującego nas piśmiennictwa możemy zaliczyć do niego twórczość Olimpija, Petra i Henryka. Twórczość Amwrosija pełniej wydaje się wpisywać w bojkowską przestrzeń etnograficzno-kulturową. Jednakże zasada pewnego maksymalizmu przestrzennego, uwzględniającego także obrzeża i obszary pograniczne, jaką stosujemy w niniejszej pracy, każe nam omówić w jej ramach twórczość wszystkich czterech parających się literaturą braci Polańskich. Tym bardziej, że zarówno odnośnie do braci Polańskich, jak i do innych pisarzy, których twórczość zaliczamy do literatury łemkowskiej nie stosujemy prawa wyłączności.

Kontynuując zagadnienie przestrzeni literackiej, dochodzimy do kwestii stopnia jej otwartości lub izolacji, jej powiązań i oddziaływań. Problem ten częściowo ujawnił się już przy rozpatrywaniu zagadnień językowych. Opierając się na dotychczasowych badaniach

³⁴ М. Д з в і н к а, *Література...*, s. 391; С. III а х, op. cit., s. 50-52.

nad kulturą łemkowską można, drogą analogii, poszukiwać obszarów bliższych i dalszych oddziaływań. W ten sposób wchodzimy w obszary literatury karpackorusińskiej, literatury ukraińskiej, polskiej, literatur wschodniosłowiańskich, słowiańskich, czy wreszcie europejskich. Będąc literaturą regionalną, etniczną, literatura łemkowska wykazuje zasadniczą dychotomię dążeń. Z jednej strony jako

„literatura zakorzeniona w tradycji regionu, jego dziejach i krajobrazie jest (...) wyrazem dążeń więziotwórczych. Pielęgnuje odrębność i niepowtarzalność określonej przestrzeni”.³⁵

Z drugiej strony jako typowa literatura pogranicza rozwijała się ona i rozwija w bliskich relacjach z innymi kulturami, zwłaszcza jeśli posługuje się językiem o szerszym, pozaregionalnym zakresie oddziaływania.

Wszystkie te dążenia i tendencje, ściśle zresztą korespondujące z rozwojem kierunków politycznych i orientacji narodowych na Łemkowszczyźnie, nie mogą umknąć uwadze badacza literatury, zobowiązując go do głębokiej znajomości rozwoju historycznego regionu i rozpatrywania procesu literackiego na tle całokształtu przemian świadomościowych, kulturalnych, politycznych, religijnych Łemkowszczyzny. Właśnie w literaturze bodajże najpełniej i w sposób niezwykle ciekawy odzwierciedlony został proces przemian świadomości etnicznej Łemków, ukazana konserwatywna mentalność starorusinów, docieranie narodowej idei ukraińskiej na Łemkowszczyznę, aspiracje narodowe okresu międzywojennego, czy wreszcie współczesne próby przeciwstawienia się asymilacji i dążność do samookreślenia. Literatura łemkowska jest wytworem pióra osób stanowiących elitę tej grupy, głęboko zaangażowanych w jej życie społeczne, nadających kierunek procesom kulturalnym i społecznym. Niemożliwe jest więc rozpatrywanie procesu literackiego w oderwaniu od innych dziedzin życia społecznego Łemków.

Po zdefiniowaniu pojęcia "literatura łemkowska" oraz określeniu jej przestrzeni należałoby się zastanowić nad samym hasłem "literatura" i tym wymiarem jakościowym, jaki uzyskuje ona w połączeniu z określnikiem "łemkowska". Pod pojęciem literatura obecnie rozumie się zazwyczaj tzw. literaturę piękną, a więc przede wszystkim piśmiennictwo o walorach artystycznych i funkcjach estetycznych³⁶. Pojęcie to nie jest jednak jednoznaczne, gdyż stopień nasycenia walorami artystycznymi może być różny i w zasadzie każdy tekst zapisany posiada pewną wartość artystyczną i może być traktowany jako tekst literacki. Szczególnie przy badaniu literatury dawnej uwzględnia się zabytki piśmiennictwa według współczesnych kryteriów nie spełniające wymogów literatury pięknej.

³⁵ E. K o n o Ń c z u k, *Plemienność a narodowość w twórczości Erwina Kruka* [w:] *Kategoria narodu w kulturach słowiańskich*, Warszawa 1993, s. 177-182, tu: s. 177.

Badacz literatury łemkowskiej musi wziąć pod uwagę wiele pogranicznych faktów literackich, chociażby tzw. literaturę stosowaną (np. rozmaite dokumenty życia zbiorowego), piśmiennictwo dziennikarskie, publicystykę, epistolografię, literaturę popularną. W swoich poszukiwaniach będzie miał do czynienia z najwyższej klasy artystycznej poezją Antonycza, z napisaną z dużym talentem i zacięciem epickim prozą Chylaka, z liryką patriotyczną Rusenki, ze współczesnymi wierszami Iwana Żełema i Petra Murianki. Z drugiej zaś strony nie może pominąć sztamkowych utworów dramatycznych pisanych dla scen wiejskich, dydaktycznych opowiadań, okolicznościowego wierszoklectwa. Będzie musiał ukazać szereg różnych uwarunkowań wpływających na kształt powstającej twórczości, m.in. formy jej publikowania, bardzo często w wydaniach prasowych, środowisko odbiorców, jej cele pozaartystyczne. Szereg zjawisk literackich inspirowanych przez różne instytucje i organizacje musi zostać ukazana w całościowym kontekście ich powstania. Konieczne też wydaje się tu poznanie rozwoju czasopiśmiennictwa, teatru. Dlatego też w przypadku badania literatury łemkowskiej najbardziej trafne wydaje się zastosowanie modelu badania przestrzennego układu kultury literackiej czy życia literackiego w poszczególnych okresach rozwoju historycznego Łemkowszczyzny, a nie tylko samych utworów literackich jako takich.

Literatura jako jeden z ważniejszych składników kultury jest istotnym czynnikiem świadomości społecznej. W niej znajdują odzwierciedlenie te wartości i wzory, które wewnątrznie scalają określoną społeczność.

"Dzieło literackie, oddziałując na wrażliwość estetyczną odbiorców, formuje jednocześnie ich postawę w szerszym zakresie: rozszerza horyzonty poznawcze, dostarcza określonej wiedzy o życiu, o zjawiskach historycznych, formuje światopogląd, utrwala w ich świadomości pewne wzorce moralne, sprzyja powstaniu norm etycznych, kształtuje zapatrywania ideowe"³⁷.

Dlatego poznanie literatury danej społeczności pozwala głębiej zrozumieć wewnętrzne obszary życia tej społeczności oraz jej wszelkie relacje ze światem zewnętrznym. Taki też cel między innymi przyświecał dokonanej w niniejszej rozprawie prezentacji najważniejszych zjawisk życia literackiego Łemków w II połowie XIX i na początku XX w.

³⁶ Patrz: hasło „Literatura” [w:] *Literatura polska - przewodnik encyklopedyczny*, T. I., Warszawa 1984, s. 585.

³⁷ M. G ł o w i ń s k i, A. O k o p i e ń - S ł a w i ń s k a, J. S ł a w i ń s k i, *Zarys teorii literatury*, Warszawa 1986, s. 27.